

1. Аркушин Г. Л. Словесна гра: форма і зміст (на матеріалі західнополіських говірок). – UKRAINIKA I SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA. – Problémy jazyka, literatury a kultury / Sborník článků. – Univerzita Palackého v Olomouci. – Olomouc, 2004. – С.148–151;
2. Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов // Л. А. Булаховський. Вибр. твори. В 5-ти т. – К., 1975. – Т. 1. – С.321–470;
3. Грипас Н. Я. Омоніми // Сучасна українська літературна мова: Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін. – К., 2001;
4. Грищенко А. П. Омонімія // Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенко. – К., 2002;
5. Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник. – К., 1974;
6. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. 1. – К., 1972;
7. Клочек Г. Поезія Тараса Шевченка "Мені тринадцятий минало..." // Дивослово. – № 3. – 2007. – С.48–53;
8. Костенко Ліна. Вибране. – К., 1989;
9. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К., 2006;
10. Олійник І. С. Омоніми в українській мові // Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1973;
11. Танюк Л. Анкета (поема) // Дивослово. – № 7. – 2008. – С.54–59;
12. Тараненко О. О. Гра слів // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000;
13. Тараненко О. О. Омоніми // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000;
14. Тимчук О. Т. Обігрування структурних елементів слова як семантико-стилістичне явище (морфеміка і словотворення) // Мовознавство. – 2001. – № 2. – С.54–62;
15. Ющук І. П. Українська мова. – К., 2004.

ГРАМАТИКА

Ірина Козленко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

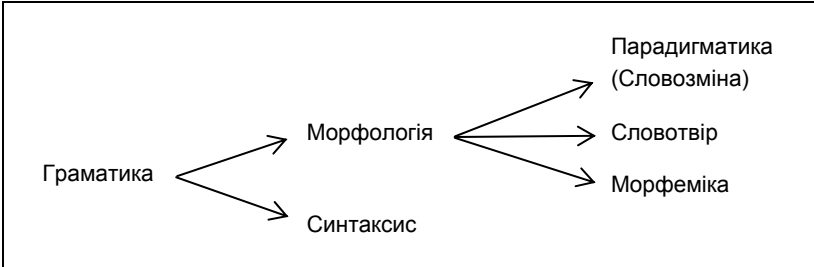
СИСТЕМАТИЗАЦІЯ БАЗОВИХ ТЕРМІНІВ СУЧАСНОЇ МОРФОЛОГІЇ

Морфологія як самостійна дисципліна виокремилася з синтаксису в кінці XIX – на початку XX ст. У той час основна увага мовознавців була зосереджена на словозміні, тому морфемі розглядали переважно як формальні показники словоформ (О. Востоков, П. Фортунатов, О. Пешковський, В. Богородицький), пізніше – як будівельні компоненти слова (М. Греч, В. Виноградов, М. Жовтобрюх, О. Земська, І. Ковалик, М. Шанський).

Протягом XX ст. у процесі подальшого нагромадження та осмислення мовних фактів, усвідомлення мови як цілісної системи зі своєю структурою, а саме – мовними одиницями й тими відношеннями, які їх зв'язують, були розбудовані теоретичні та методологічні положення мовознавчих наук. Це стало підґрунтям для виокремлення словотвору (50–60 рр. XX ст.), а в кінці XX ст. морфеміки як особливих розділів граматики (J. Norecký, K. Kowalik, O. Герд, В. Горпинич, Н. Клименко).

Сучасна граматика, по-перше, має бути адекватною граматичному ладу мови, тобто відтворювати у своїх правилах і законах об'єктивні закономірності формальної будови мови; по-друге,

розмежовувати предмети різних граматичних розділів і різні аспекти дослідження. Такій меті відповідає, на наш погляд, пропонована структурація розділів граматики:

У сучасних нормативних граматах досі не окреслені й не розмежовані предмет, методи й проблематика морфеміки, словотвору та парадигматики як самостійних розділів граматики [3].

Об'єкт дослідження – спільний для всіх трьох розділів морфології: це слово як одиниця мови. Мислення людини корелює насамперед зі словом як одиницею мови. Слово як центральна одиниця мови пов'язане з усією системою мови, "пронизує" всі мовні рівні; інші мовні одиниці "у той чи інший спосіб зумовлені словом і, відповідно, передбачають існування такої одиниці, як слово" [16, с. 20–21].

Слово має складну граматичну структуру, яка визначається на різних рівнях аналізу:

Морфемна структура слова	– це системно упорядкована єдність морфем // морфів: уч-и-тел'-к-а; уч-и-тел'-ч-ин-а;
Словотвірна структура слова	– це системно упорядкована єдність твірної основи і словотвірного форманта: [учител'-] + [-к-] (-а); [учител'к/ч-] + [-ин-] (-а);
Парадигматична структура слова	– це системно упорядкована єдність основи//основоформ і флексій у змінюваних словах: $\left. \begin{array}{l} \text{-учител'к-} \\ \text{-учител'ок-} \\ \text{-учител'ц'-} \\ \text{-учител'к-} \end{array} \right\} + \left. \begin{array}{l} \text{-а, -и, -ойу,} \\ \text{-и, -ам, -ами, -ах, -и} \\ \text{-\emptyset} \\ \text{-і, -і} \\ \text{-о.} \end{array} \right\}$

Що ж до предмету дослідження, то в кожного з розділів він різний:

- у морфеміці – це морфема (морф) як мінімальна знакова одиниця, а також морфемна структура слова як немінімальна комплексна одиниця;
- у словотворі – це похідне (і лише похідне!) слово в аспекті його словотвірної структури як основна одиниця і як компонент комплексних одиниць словотвору; система словотвірних типів і словотвірних гнізд, побудованих за певними законами на базі моделей і зразків, наявних у мові;
- у парадигматиці – це граматичні категорії та граматичні значення слів певної частини мови, парадигматична структура українського слова.

Принциповим також є з'ясування сутності й розрізнення різних видів аналізу слова – морфемного, словотвірного та парадигматичного.

Завданням морфемного аналізу є виокремлення всіх мінімальних значеннєвих частин слова – морфем (морфів): *роз-шчедр-у-ти-ø-с'а* [11, с. 206; 5, с. 157–160] та їхня структурно-семантична характеристика. Завданням словотвірного аналізу є встановлення мотиваційних відношень та з'ясування способу творення похідного слова як представника певного словотвірного типу шляхом поділу його на твірну основу і словотвірний формант: [роз-] + [шчедр-] + [-у-] (-ти-ø-) + [-с'а] або ТО [-шчедр-] + СФ [роз-...-у-...-с'а]. Завданням парадигматичного аналізу є встановлення парадигматичної структури слова в термінах словозмінної основи та флексії: {розшчедри-(-ти-ø)-ø-ø, -л-а, -л-о, -л-и; '-ø-у, -ø-иш...)-с'а} в межах різних типів парадигм та частиномовної характеристики слова за граматичними значеннями і граматичними категоріями.

Підґрунтям утрадиційненої послідовності розділів – "Морфеміка", "Словотвір", "Парадигматика" (і, відповідно, видів аналізу слова) – є погляд, згідно з яким словотвірний і парадигматичний (у традиційних термінах – морфологічний) аналіз спирається на отримані в результаті морфемного аналізу факти, тобто словотвірному і парадигматичному аналізу має передувати поділ слова на морфемі. Концептуально-теоретична розбудова морфеміки, словотвору та парадигматики, з одного боку, й системний опис слів як результат трьох видів аналізу – з другого, на думку В. Лопатіна, "об'єктивно, усім своїм змістом, змушує рішуче переглянути цей традиційний погляд" [6, с. 26]. Принциповим є положення про необхідність логічної, адекватної онтологічним та операційним одиницям упорядкованість основних понять відповідних розділів морфології.

Зокрема, для окреслення понятійної бази кожного розділу необхідно чітко визначити такі поняття: морфема – словотвірний формант; закінчення (морфема) – флексія (словозмінний формант); основа – твірна основа – словозмінна основа; морфема//морф (аломорф) – основа//основоформа – слово//словоформа; значення морфем – значення словотвірного форманта – значення словозмінного форманта.

Морфема – словотвірний формант

Мета словотвірного аналізу – встановити словотвірну структуру слова в термінах "твірна основа" + "словотвірний формант". Так, за Словником української мови *снігування* 'зберігання овочів із використанням снігу' безпосередньо співвідноситься зі словом *сніг*, а отже, словотвірна структура слова така: [-с'н'іг-] + [-уван'н'-] (-а). Так само у словах *привілейований* ← *привілей-* + *-ован-(ий)* (є *шифр-ува-* + *-н-* → *шифр-ова-н-ий*, але немає **привілей-ува-* + *-н-*) Зі словотвірного погляду комплекси **-уван'н'-**, **-ован-** є словотвірними формантами, оскільки немає інших слів-мотиваторів.

Завданням морфеміки є визначення морфемного статусу цих (і подібних) сегментів. Так, існує потенційна можливість утворення дієслова [-с'н'іг-] + [-ува-] (-*ти-ø*) 'укладати/збирати сніг', подібно до [-*скирт-*] + [-ува-] (-*ти-ø*) 'укладати в скирти сіно, солому'. У похідному слові *снігування*, подібно до *емалювання*, *консервування*, *скиртування*, виразним є значення 'опредметнена дія'. Морфемний аналіз має враховувати не тільки безпосередні словотвірні зв'язки між твірним та похідним словом, а й повторюваність морфем//морфів у структурно однакових словах (словоформах) із тим самим словотвірним значенням. З урахуванням цього морфемна подільність названих слів така: *с'н'іг-ува-н'н'-а* (бо *скирт-* + *-ува-* → *скирт-ува-* + *-н'н'-а*); *привілей-ова-н-ий* (бо *шифр-ува-* + *-н-* → *шифр-ова-н-ий*; *мал'-ува-* + *-н-* → *мал'-ова-н-ий*); *при-стос-ов-н-иц-тв-о* (бо *ударник-* + *-ств-* → *удар-н-ик/ц-тв-о* [← *ударн-(ий)*] + *-ик-* ← *удар-* + *-н-* ← *удар-и-(ти-ø)* + *-ø-*). Різні підходи до морфемної структури слова – "словотвірний" і "морфемний" – фіксують "Морфемний аналіз: словник-довідник" І. Яценка [21, с. 246, 147, 158] та "Словник українських морфем" Л. Полюги [13, с. 270].

Черезступеневий словотвір – поширене явище в українській мові. Неутворені, потенційні слова, на думку Г. Винокура, "могли б бути, якби того захотіла історична випадковість" [2, с. 15].

У результаті словотвірного аналізу виділяється твірна основа і словотвірний формант, що формально може збігатися з морфемою, однак досить часто є комплексом кількох морфем (не лише префікса

і суфікса, суфікса і постфікса, а й двох суфіксів). Одиницями, які виокремлюються в результаті морфемного аналізу, є морфеми (морфи) як складові слів (словоформ) – основ і словотвірних формантів:

Словотвірний аналіз слів	Морфемний аналіз слів
<i>с'н'іє- + -уван'н'(-а) привілей- + -ован(-ий) при-стос-ов- + -ництв(-о)</i>	<i>с'н'іє-ува-н'н'-а привілей-ова-н-ий при-стос-ов-н-ицтв-о</i>

Така логіка морфемного аналізу частково підтверджується, по-перше, похідними, утвореними префіксально-суфіксальним, префіксально-постфіксальним, суфіксально-постфіксальним та префіксально-суфіксально-постфіксальним способами, що мають єдиний словотвірний формант, який розкладається на кілька морфем: *перед-гір-й'-а, під-гір-й'-а, на-жарт-ува-ти-ø-с'а, на-чит-а-ти-ø-с'а, колос-и-ти-ø-с'а, кушч-и-ти-ø-с'а, л'ін-и-ти-ø-с'а, родич-а-ти-ø-с'а, скуп-и-ти-ø-с'а, за-пізн-и-ти-ø-с'а, з-банкрут-и-ти-ø-с'а, на-с'міл-и-ти-ø-с'а, при-лун-и-ти-ø-с'а, при-пізн-и-ти-ø-с'а, роз-погод-и-ти-ø-с'а, у-самітн-и-ти-ø-с'а.*

По-друге – словами з фразеологічною семантикою або переносним значенням типу *вишуканість, насобачитися, переборщити* і под., у яких значення кореневих морфем безпосередньо не співвідносяться з денотатом, а словотвірне значення афіксальних морфем не встановлюється шляхом співвіднесення похідного з твірним (*собак-а – на-собач-и-ти-ø-с'а, борщ-ø – пере-борщ-и-ти-ø*). У подібних словах афіксам зазвичай приписують значення, власноруч їм у системі мови.

Закінчення (морфема) – флексія (словозмінний формант)

Так само частково збігаються, але є принципово різними одиницями закінчення (морфема) як одиниця морфеміки та флексія (словозмінний формант) як одиниця парадигматики.

У кінці XIX – на початку XX ст. терміни 'закінчення' і 'флексія' чітко диференціювали: закінчення – це частина слова, що змінюється, а флексія – це словозміна. В. Богородицький застерігав: "Через приєднання до основи закінчень, що змінюються, виходить у мові *словозміна* чи *флексія*... Іноді в граматичних описах і самі закінчення, що приєднуються до основи, називаються флексіями, але це не зовсім точно застосування терміна" [1, с. 93].

У сучасній теоретичній граматиці посилюються розбіжності щодо обсягу цих понять – і в плані змісту, і в плані структурно-формальному (Т. Булигіна, Є. Клобуков, Н. Ільїна, Ю. Маслов, І. Милославський, М. Панов, М. Трубецької, Р. Якобсон, Н. Янко-Триницька) [9, с. 14–24].

Є підстави розрізняти поняття 'закінчення' і 'флексія' як одиниці, якими оперують у морфеміці й парадигматиці. Розмежування термінів закінчення як одиниця морфеміки і флексія як одиниця парадигматики, що позначають одиниці різних підсистем, цілком умотивоване, оскільки морфеміка розглядає мінімальні щодо форми одиниці морфемної структури слова – морфемі, при цьому кінцева морфема – закінчення – "закінчує" слово, займає абсолютно кінцеву позицію в морфемній структурі типового слова. Натомість парадигматика розглядає одиниці іншого – словозмінного (флексійного) – порядку, які з погляду морфеміки можуть бути як мінімальними, так і немінимальними (основа і флексія):

Парадигматичний аналіз		Морфемний аналіз				
Основа	Словозмінний формант (флексія: суфікс + закінчення)		P _v	R _v	S _v	Pf _v
уми-ва-...-с'а	-ти-	-ø-	у	ми	ва	ти – ø – с'а
	-в-	-ø-	у	ми	ва – в	ø – с'а
	-л-	-а-, -о-, -и-	у	ми	ва – л	а – с'а
	-й-	-у-...-ут'-	у	ми	ва – й	у – с'а
	-ти-	-му-...-мут'-	у	ми	ва – ти	му – с'а
	-й-	-ø-, -мо-, -те-	у	ми	ва – й	ø – с'а

Основа – твірна основа – словозмінна основа

Поняття основи, подібно до слова, використовують і в морфеміці, й у словотворі, й у морфології (парадигматиці).

Таке функціонально різне використання основи слова викликає різнобій у поглядах на її онтологічну суть та гносеологічні аспекти дослідження. Зокрема, прийнято вважати, що поняття основи, використовуване трьома дисциплінами, є омонімічними, а тому пропонується розмежовувати їх як три різні, позначувані трьома різними термінами, значення яких розкривається у процесі використання, наприклад, у слові *переписала* можна виділити три основи: *переписал-* – основа словозміни, *переписа-* – основа формозміни, *писа-* основа словотвору.

У слов'янських мовах основа відіграє значно більшу роль у словозмінних і словотвірних процесах, ніж морфема. За словами О. Реформатського, основа "ніби заступає слово в його граматичній характеристиці" [14, с. 76]. Саме тому основа є відносно самостійною одиницею, причому центральною для парадигматики та словотвору. Адже зі словозмінного погляду пари слів *ходитьи* і *відпровадити* або *якість* і *злість* мають – безвідносно до їхньої морфемної подільності – однакові словозмінні й однакові морфонологічні особливості в основах:

<i>ход-и-ти-ø</i>	<i>від-про-вад-и-ти-ø</i>	<i>йакіс'м'-ø</i>	<i>зл'-іс'м'-ø</i>
<i>ходж-(и-#)-ø-у</i>	<i>від-про-вадж-(и-#)-ø-у</i>	<i>йакос'м'-і</i>	<i>зл-ос'м'-і</i>
<i>ход-(и-#)-ø-иш...</i>	<i>від-про-вад-(и-#)-ø-иш...</i>	<i>йакос'м'-і</i>	<i>зл-ос'м'-і</i>
<i>ход'-(и-#)-ø-ат'</i>	<i>від-про-вад'-(и-#)-ø-ат'</i>	<i>йакіс'м'-ø</i>	<i>зл'-іс'м'-ø</i>
		<i>йакіс'м'-у</i>	<i>зл'-іс'м'-у</i>
		<i>йакос'м'-і</i>	<i>зл-ос'м'-і</i>
		<i>йакіс'м'-ø</i>	<i>зл'-іс'м'-ø</i>

Так само зі словотвірного погляду не є принциповим морфемний склад основи: *йакіс'м'-ø* → *йакіс(м' – #)-н-ий* і *зл'-іс'м'-ø* → *зл'-іс(м' – #)-н-ий*. Тому і парадигматика, і словотвір оперують цілісною одиницею – основою. Для обох цих розділів байдуже морфемно подільною чи морфемно неподільною вона є. У морфеміці, навпаки, основа цікава саме з погляду її подільності (*ход-и-ти-ø*, *хор-о-вод-и-ти-ø*, *зл'-іс'м'-ø*) чи неподільності (*йакіс'м'-ø*, *мис-ø*, *так*) на "живі" морфемі.

У слові як онтологічній одиниці може бути і є лише одна основа, репрезентантом якої є один із її варіантів, що обирається довільно або відповідно до певних принципів [17, с. 73–77]. Основа є предметом дослідження і парадигматики (словозмінні основоформи), і словотвору (похідна і твірна основи), і морфеміки (частина слова без закінчення = лексична основа): *ход-и-ти-ø* → у словозміні: *ходж#(-ø-у)*, *ход#(-ø-иш...)*, *ход#(-ø-ат')*, *ход-и(-в-ø, -л-а...-л-и)*, *ход-и(-ти-му...-мут')*; в морфеміці: *ход-и(-ти-ø)*. Онтологічно словозмінна основа – це основа, яка реалізується у словоформах однієї лексеми: **-р'ік-, -рок-, -роц'-** (14 словоформ типового іменника – 14 основоформ).

У словотворі твірна і похідна основи: *ходи-ти-ø* → **хол/ід-(и – #)-ø-ø**, **ход/ід'-(и – #)-ін'н'-а**, **ход/ід'-(и – #)-б-а**, **ход-(и – #)-ок-ø** онтологічно також дві різні основи, які, відповідно до логічної упорядкованості понять твірне слово – твірна основа, похідне слово – похідна основа, властиві різним словам – слову твірному і слову похідному. Основа в основі (твірна основа в похідній) – неможлива, це умовність, яка допускається лінгвістами у процесі дослідження основи в аспекті її похідності.

Морфема//морф (аломорф) – основа//основоформа – слово//словоформа

Сучасні нормативні граматики не завжди послідовно дотримуються дихотомії парадигматичних (нелінійних) і синтагматичних (лінійних) одиниць. Коректність викладу матеріалу передбачає, поперше, послідовне розмежування інваріантних (абстрактних) і варіантних (конкретних) одиниць: слово//словоформа, морфема//морф, основа//основоформа; по-друге, унормування та уніфікацію цих одиниць у відповідних одиницях плану вираження: планом вираження парадигматичних одиниць є морфонема, синтагматичних – фонема.

Інваріантні та варіантні одиниці більш-менш послідовно розрізняють й оперують відповідними цим одиницям термінами в морфеміці: морфема//морф (аломорф) та в парадигматиці: слово//словоформа. Визначені також принципи, відповідно до яких отожднюються словоформи одного слова й морфи однієї морфеми та систематизуються парадигми слів і парадигми морфем.

Основа виділяється у слові й конституюється морфемами (або однією морфемою), і тому, подібно до слова й морфеми, підлягає загальним закономірностям теорії інваріантності/варіантності. Це, у свою чергу, передбачає уведення понять і термінів на позначення дихотомії одиниць – основа як емічна одиниця й основа як етична одиниця – основоформа, які, незважаючи на їхнє практичне уживання й використання, ні в сучасній морфеміці, ні в парадигматиці послідовно не розрізняють.

Основа-інваріант – це певна абстракція, що є результатом осмислення, узагальнення та об'єднання об'єктивних загальних властивостей конкретних основоформ-варіантів. Основа та основоформи репрезентують різні вияви тієї самої сутності: основа – абстрактної, основоформи – конкретної. Основа, реалізуючись у конкретних основоформах, може змінювати і змінює свою форму, актуалізуючи при цьому потенційно закладений у ній зміст:

Основа		Основоформи		
План значення	План вираження		План значення	План вираження
'вік'	-моло $\left\{ \begin{array}{l} \text{Д} \\ \text{Д}' \\ \text{Д}'\text{Д}' \end{array} \right\}$ -	О _{Ф1} О _{Ф2} О _{Ф3} О _{Ф4}	'вік' 'вік' 'вік' 'вік'	-молод- (-ий) -молод- (-ого, -ому...) -молод'- (-і) -молод'д'- (-у)

Основа як інваріантна одиниця репрезентує всю множину основоформ, узагальнюючи те спільне, що в них є: константність інваріантного значення, що цементує слово як єдність словоформ, виражає категорійну семантику і віднесеність слова до певної частини мови: *мудр-ий* → прикметник, *мудр'і-ти-ø*, *мудри-ти-ø* → дієслово, *мудр'іст'-ø* → іменник, *мудро* → прислівник. Основоформа як варіантна одиниця містить те особливе, індивідуальне, що є лише в ній, порівняно з іншими основоформами, з якими вона пов'язана через свої інваріантні властивості (*мудри-ти-ø*, *мудр'и-ø-у*, *мудр#-ø-иш...*). Основоформи зберігають інваріантне лексичне значення, категорійну семантику і віднесеність до певної частини мови, але при цьому кожна основоформа містить конкретну інформацію, влас-

не, інформацію про граматичну позицію в парадигмі слова (*мудри* → Inf., мин. час; *мудр'#-* → 1 ос. одн., 3 ос. мн. немин.час, 1 і 2 ос. мн. наказ. сп.; *мудр#-* → усі інші позиції).

Зважаючи на це, суперечку граматистів про кількість основ в українському дієслові можна розв'язати, якщо розмежовувати основу слова та її варіантну контекстну реалізацію – основу словоформи, тобто основоформу.

Відповідно до сучасного розуміння мовної системи, мовної структури, одиниць мови як таких, що характеризуються інваріантно/варіантною сутністю, більш переконливою та аргументованою є концепція тих лінгвістів, які обстоюють одноосновність будь-якого слова взагалі, дієслівного зокрема (Т. Булигіна, Д. Ворт, В. Кодухов, О. Кржижкова, Т. Лайтнер, Т. Ломтев, В. Лопатін, Ф. Папп, С. Толстая, М. Халле, Р. Якобсон, Н. Янко-Триницька). У слові може бути тільки одна основа, яка не існує як дещо предметно реальне. Реальними є її основоформи, яких, справді, може бути дві і більше. Так, М. Моль у російських дієсловах на графемному рівні виділяє 1–5, а на фонемному – 2–6 варіантів основи [10, с. 77–83]. Має рацію Є. Клобуков, стверджуючи, що "незадовільність усталеної методики вивчення дієслівної структури стане очевидною, якщо згадати той курйозний факт, що морфологічна класифікація <...> дієслова базується на визнанні існування кількох різних основ того самого дієслова, хоч це явно суперечить положенню, яке не викликає сумнівів, про те, що різні основи властиві різним словам" [5, с. 146].

У дієслові, як і в іменнику та прикметнику, у площині інваріантності є лише одна основа, що в дієслівних словоформах реалізується в основоформах. Визнання двох основ дієслова – минулого і минулого часу – є даниною історичній морфології (дискусійним питанням у парадигматиці залишається віднесеність формозмінних суфіксів – до основи чи до флексії). Разом із тим внутрішня складність основи, її компонентів – це окрема проблема, яка розв'язується лінгвістами по-різному, і саме вона є предметом розгляду в морфеміці. Так, загальноприйнятим є поділ словоформ *зна-ти*, *пи-ти*, *чит-а-ти*, *вар-и-ти*, хоч обґрунтовуються й інші морфемні сегментації *зн-а-ти*, *п-и-ти* (О. Реформатський); *чита-ти*, *вари-ти* (В. Лопатін).

Значення морфемі – значення словозмінного форманта – значення словотвірного форманта

Словозмінний формант (флексема) – це афікс (закінчення) або комплекс афіксів (суфікс + закінчення, префікс + суфікс + закінчення), за допомогою яких утворюється словоформа. Словозмінний формант оформляє словоформи іменних та дієслівних частин мови. Закінчення іменників і прикметників виконують словозмінну функцію

і є виразниками розчленованого граматичного значення (роду, числа, відмінка): *ден'-ø* – 'Н./Зн. одн. чол. рід', *дн'-а* – 'Р. одн.', *дн'-і* – 'Н./Зн. мн.'; *сосн-ов-ий* – 'чол. рід, Н./Зн. одн.', *сосн-ов-ому* – 'чол./середн. рід, Д./М. одн.', *сосн-ов-ими* – 'чол. рід, О. мн.'. Дієслова мають більш розгалужену систему форм, що склалася історично: форми інфінітива, форми неминувих (теперішнього та майбутнього) часів, форми минулого часу, форми наказового та умовного способу. Показником форми слова є відповідний суфікс (його називають формотвірний, точніше було б – формозмінний), який, на відміну від закінчення, виражає нерозчленоване граматичне значення:

Основа	Флексема	
	Суфікс	закінчення
	ГЗ 'час' / 'спосіб'	ГЗ 'особа / рід і число'
зн-а-	-ти- 'інфінітивність' -в- 'минулий час' -л- 'минулий час' -й₁- 'неминулий час' -й₁- 'неминулий час' -й₂- 'наказовий спосіб' -й₂- 'наказовий спосіб'	-ø 'неозначена особа і число' [12, с. 87, 90–94, 193–194] -ø, -а, -о 'рід + одн.' -и 'множина' -у, -еш, -е 'особа + одн.' -емо, -ете, -ут' 'особа + мн.' -ø, -те 'особа + одн.' -мо 'особа + мн.'

Морфемно-словозмінний і морфемно-словотвірний статус сегментів, що з'являються у словоформах окремих іменників: *мат'-ірй-у*, *мат'-ер'-і*; *неб'-ес-а*, *слов'-ес-а*; *ім'-ен-а*, *ім'-ен'-і*; *тел'-ат-а*, *тел'-ат'-і* та прикметників: *зелен'-іш-ий*, *най-зелен'-іш-ий*; *мил'-іш-ий*, *най-мил'-іш-ий* не є однозначним і має бути предметом подальшого осмислення. На наш погляд, *-ес-* у словах *неб'-ес-а*, *слов'-ес-а* виконує словотвірну функцію і має не граматичне значення множини (*слов-о* – *слов-а*), а словотвірне значення 'збірність'. Інші сегменти (*ірй*, *ер'*, *ен*, *ен'*, *ат*, *ат'*) не виражають граматичного значення, вони виконують морфологічну функцію, зокрема подовжуючи односкладовий корінь, і в такий спосіб увиразнюють його значення: *мат'/ірй-у*, *мат'/ер'-і*; *ім'/ен-а*, *ім'/ен'-і*, *тел'/ат-а*, *тел'/ат'-і*. Форми вищого і найвищого ступенів порівняння традиційно вважають формами одного слова, а отже, словозмінний формант якісних прикметників є дво- (*зелен'-іш-ий*, *мил'-іш-ий*) і триморфемним (*най-зелен'-іш-ий*, *най-мил'-іш-ий*), компоненти якого виражають нерозчленовану семантику вищого (суфікс), найвищого (префікс) ступенів та розчленовану семантику роду, числа, відмінка (закінчення).

Словотвірний формант – це афікс або комплекс афіксів (конфікс: префікс + суфікс, префікс + постфікс, суфікс + постфікс, префікс + суфікс + постфікс, суфікс + суфікс), за допомогою якого утворюється нове слово. Словотвірний формант мінімальний, коли збігається з однією морфемою. У такому разі, виконуючи словотвірну функцію, він є виразником словотвірного значення: *перед-ден'-ø*, *перед-захист-ø* – 'передування чому-н.', *сосн-ов-ий*, *степ-ов-ий* – 'загальна відносність'.

Функціональна єдність немінимальних словотвірних формантів є безсумнівною: *при-береж-н-ий*, *до-будити-ø-с'а*, *гад'уч-и-ти-ø-с'а*, *роз-погод-и-ти-ø-с'а*. Однак не можна погодитися, що конфікс має єдине неподільне значення [4, с. 24]. Компоненти конфікса виражають кожен свій елемент значення. Посткореневий компонент містить категорійне значення і загальне словотвірне значення. Препозитивний компонент форманта модифікує загальне значення слова:

Похідне слово	Суфіксальний компонент -ø-	Префіксальний компонент
<i>над-бережж-ø-а</i> <i>при-бережж-ø-а</i> <i>уз-бережж-ø-а</i>	категорійне значення – 'предметність' словотвірне значення – 'простір'	локалізація простору: над- – 'вище чого-н.' при- – 'недалеко від чого-н.' уз- – 'вздовж чого-н.'

Інша річ, що, з одного боку, значення компонентів змінюється не лише у складі конфікса, а й у випадках власне префіксації залежно від мікроконтексту слова чи макроконтексту речення; з другого – звукується кількість реалізованих значень компонентів конфікса порівняно з окремо взятими афіксами, що цілком законномірно з огляду на "узгоджуваність" їхніх значень у межах слова [19, с. 253].

Словозміні й словотвірні морфеми розрізняються також своїми семантичними структурами. Семантична структура словозмінних закінчень – це ієрархічно упорядкована єдність граем, кількість яких чітко визначена для кожної частини мови. Семантична структура словотвірних афіксів – це ієрархічно упорядкована єдність сем, кількість яких у сучасній морфології ще не встановлена.

Найчастіше значення афіксальних морфем ототожнюється зі словотвірним значенням (СЗ) – загальним, яке є категорійним значенням похідних одного словотвірного типу, напр. 'однократність' (*зр'ук-ну-ти-ø*, *крик-ну-ти-ø*, *стук-ну-ти-ø*). У межах загального словотвірного значення виділяють часткові словотвірні значення. Так, загальне СЗ **-ец'** – 'особа – носій процесуальної ознаки' містить часткові СЗ 'особа за професією' (*законодав-ец'-ø*, *крав-ец'-ø*, *продав-ец'-ø*) і 'особа за видом заняття' (*позикодав-ец'-ø*, *покуп-ец'-ø*) [18, с. 621; 15, с. 135]. У такому випадку словотвірне значення – це семантичне відношен-

ня між похідною і твірною основою (або похідним і твірним словами) певної частини мови. Однак те саме словотвірне значення, виражене тим самим формантом, можливе й на базі інших твірних основ: СЗ 'особа за професією' (*пут'ій-ец'-ø*, *депов-ец'-ø*), 'особа за родом діяльності' (*службов-ец'-ø*, *ур'адов-ец'-ø*); або **-ств-** зі СЗ 'абстрактність' (*лукав-ств-о*, *фарисей-ств-о* і *автор-ств-о*, *критик-ан/ств-о*). Крім того, значення морфем як самостійного словотвірного форманта і як компонента словотвірного форманта звичайно є тотожними: **-й-** 'місце, простір' рос. *при-мор-й-е*, *под-земел'-й-е* і *зимов-й-е*, *низов-й-е* [7, с. 71–78]; *верхів-й-а*, *низов-й-а* і *за-гір-й-а*.

За В. Лопатиним та І. Улухановим, значення афіксів, тотожних за фонемним вираженням і значенням, які входять до різних словотвірних типів, є інваріантом їхніх словотвірних значень. А тому, на їхню думку, центральним завданням словника афіксальних морфем є з'ясування спільних значень афіксальних морфем, із чітким розмежуванням значення морфем і значення словотвірного типу [7, с. 71–72]. Можна частково погодитися з цим, але афікс у слові може й не виконувати словотвірної функції, а тому не має словотвірного значення взагалі (*кр'іп-ак-ø*, *хлоп-ец'-ø*) або словотвірне значення у слові не актуалізоване (*глад-ац'-к-ий*, *тк-ац'-тв-о*). Проте їхнє значення як морфем має бути встановлене у словнику афіксальних морфем, оскільки значення тут, як справедливо було зазначено, є сферою існування морфем як одиниці мови, й, на наше переконання, "несловотвірні" морфи мають інваріантний компонент значення [20, с. 18].

У такому разі можна припустити, що словотвірні й несловотвірні значення складають основу багатозначності морфем, якщо вони пов'язані між собою спільними інваріантними семами. Так, наприклад, спільними для морфів однієї морфемі з вихідним морфом **-ец'-** є такі інваріантні семи: категорійна сема 'предметність', інтегральні семи 'особа' і 'чоловіча стать':

-ец'¹- 'предметність, особа, чоловіча стать'

СЗ 1. 'особа – носій процесуальної ознаки'

(*продав-ец'-ø*, *покуп-ец'-ø*, *зна-в/ец'-ø*, *себел'уб-ец'-ø*).

СЗ 2. 'особа – носій атрибутивної ознаки'

(*с'мілив-ец'-ø*, *лукав-ец'-ø*, *кучер'ав-ец'-ø*).

СЗ 3. 'особа – носій предметної ознаки'

(*україн-ец'-ø*, *стаханов-ец'-ø*, *народ-ов/ец'-ø*).

3 4. 'особа – чоловіча стать'

(*хлоп-ец'-ø*).

Морфема актуалізує своє значення в контексті слова: *студент-ств-о* 'збірність', *граф-ств-о* 'місце', *автор-ств-о* 'абстрактне поняття'. Однак на цій підставі не можна стверджувати, що вона не має самостійного значення в системі мови. Слушною є думка І. Милославського, що "самостійне значення і самостійне вживання – речі різні", "не визнавати самостійного значення морфеми, значить заперечувати саме існування цієї одиниці у структурі мови" [8, с. 4–5]. Морфема як одиниця мови існує у свідомості мовців, які, як правило, легко поділяють слова на морфеми і приписують їм значення. Виокремившись зі слова, морфема набуває певної автономності не лише у плані вираження, а й у плані значення. Як двобічна одиниця морфема повинна мати і має самостійне значення в системі мови, свідченням чого є мовотворчість дітей (*гуд-ун-ø* подібно до *плакс-ун-ø* (приклад Н. Клименко); *кус'-н'-а=кухня* подібно до *прал'-н'-а*; *козач-н'-ак-ø* 'збірне' до *козачок-ø* 'жучок') і сам процес творення нових слів із наявних у мові морфем із тим значенням, яке вони мають у системі мови (*антикварн-о*, *бузков-іс'т'м'-ø*, *до-смерт-н-ий* у М. Вінграновського; *дурен-ств-о*, *спечален'-іс'т'м'-ø* у Д. Павличка; *доц'віта-н'н'-а* в Ю. Андруховича тощо).

1. *Богородицкий В. А.* Общий курс русской грамматики. – М.; Л., 1935; 2. *Винокур Г. О.* Маяковский – новатор языка. – М., 1943; 3. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови. – К., 2004; 4. *Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А.* Словотвірна морфеміка сучасної української мови. – К., 1998; 5. *Клобуков Е. В.* Структура русского глагольного слова и принципы морфемного членения // Славянская филология. – Вып. 9. – М., 1973; 6. *Лопатин В. В.* Русская словообразовательная морфемика. – М., 1977; 7. *Лопатин В. В., Улуханов И. С.* Мотивированное слово в описательной грамматике и в словаре служебных морфем // Слово в грамматике и словаре. – М., 1984; 8. *Милославский И. Г.* Вопросы словообразовательного синтеза. – М., 1980; 9. *Милославский И. Г.* Морфологические категории современного русского литературного языка. – М., 1981; 10. *Miroslav Moll.* K dvoukmenové teorii výstavby tvarů ruských sloves // Československá rusistika. – 1968. – Вип. XIII. – № 2; 11. *Муравицька М. П.* Система дієвідмінювання // Морфемна структура слова. – К., 1979; 12. *Овсянко-Куликовський Д. Н.* Синтаксис русского языка. – СПб, 1912; 13. *Полюга Л. М.* Словник українських морфем. – Львів, 2001; 14. *Реформатський А. А.* Аглютинація і фузія як дві тенденції граматического строєння слова // Морфологическая типология и проблема классификации языков. – М.; Л., 1965; 15. Русская грамматика. – М., 1980. – Т. 1; 16. *Смирницкий А. И.* Лексикология английского языка. – М., 1956; 17. *Толстая С. М.* Морфология в структуре славянских языков. – М., 1998; 18. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004; 19. *Шуба П. П.* О компонентах конфикса в русском языке // Развитие современного русского языка. 1972. – М., 1975; 20. *Янко-Труницькая Н. А.* Словообразовательная структура и морфемный состав слова // Актуальные проблемы русского словообразования. – Самарканд, 1972; 21. *Яценко І. Т.* Морфемний аналіз. Словник-довідник: У 2 т. – Т. 2. – К., 1981.